

KÖZÉPKORI ISKOLÁZÁS MAGYARORSZÁGON.*

A kereszténység beültetése magyar földre nem a véletlen dolga, hanem fejlett politikai érzék és államférfiúi éleslátás munkája. A *kereszténységben* és a *királyságban* a nemzeti fenmaradás kettős sarokkövét ismerték föl. Innét az a lelkiismeretes gondosság és az a férfias munka, mely e kettőnek megszilárdításán, szervezésén és fentartásán szüntelenül fáradoz. A kereszténység fölvételének előmunkálatában kétségkívül részök van a foglyúl Magyarországra hurcolt német és olasz papoknak s még inkább az itthon meghódolt szlávok papjainak, akik híveik lelki életének gondozásával a keresztény szellem beszédes jelenségeit tárták napról-napra új uraik elé. A keresztény vallás rendszeres elterjesztésének és meggyökereztetésének érdeme azonban hazánkban a benedekrendiek nevéhez fűződik. Ezek a clugnyek szellemében újjászervezve és belsejökben megerősödvé lépik át hazánk határait s megújult erővel látnak hozzá nagy feladatuk megoldásához. Legrégibb monostoraik Pannonhalmán, Bakonybélben, Pécsváradon, Zalavárott és Zoboron első nevelőintézeteivé lesznek a magyar papságnak. A XI. század főpapjai jó részben innét kerülnek ki és jutnak a magyar egyházak kormányzásához. Az új munkatér, a kezdet buzgalma, a magyar nemzet fogékony lelke és a kereszténység éltető szelleme fényes eredménnyel koszorúzták fáradalmukat. Mellettük munkálkodnak és sikereik érdemén osztozkodnak azok az egyszerű világi papok, akik mint [főesperesek, megyéspapok, plébánosok, káplánok és oltárospapok a hívek lelki üdvösségét szolgálták.

Az ekkori lelkészkedő papság megteremtése és sorainak kiegészítése szemléletes példaként a Szent Gellért legendában tárul elénk. Itt észleljük, hogy miként alakul meg egy XI. századi káptalani iskola az ő tanáraival és tanítványaival; miként nevelődnek itt Magyarország ekkori papjai; s hogyan gyűjti össze Szent Gellért a már ekkor kereszt-

* Részlet a szerzőnek. «A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig» című, a Magyar Tud. Akadémia kiadásában most megjelenő művéből.

tény eszmék hatása alatt álló Dunántúlról a kispapokat, akiket azután pappá szentel és a lelkészségek élére állít. Befogad ezenfölül még német, cseh, lengyel, francia és más nemzetiségű egyéneket is, akik papi pályára akarnak lépni, s fölszentelésük után egyházi javadalmat adományoz nekik.

Így vagy ehhez hasonlóan mehetett végbe a többi püspökség első szervezése is. Az első szükségletek kielégítése után a fentartás és fejlesztés gondja következett. Az érseki és püspöki székhelyeken az egyházi szervezet és az istenitisztelek sok papot követelt. Ezek nevelésére bizonyára mindegyik egyházmegye középpontján mindjárt kezdetben alapítottak káptalani (székesegyházi) iskolát, — amint Esztergom és Pécs példája igazolja.

De ezen kívül gondoskodni kellett még a falusi papság sorainak kiegészítéséről is. A káptalani iskola növendékeinek egy része oda került ugyan, de ez távolról sem volt elég. Hiszen már Szent István elrendelte, hogy minden tíz falu építsen templomot;¹ a szabolcsi zsinat meg kimondotta, hogy azokat a templomokat, melyek a pogány jázadások idején elpusztultak vagy leégtek, a király parancsára a hívek, — a melyek meg régiség következtében mentek tönkre, a püspök építse újjá.² Templom tehát épült bőven. Magának a veszprémi egyházmegyének középkori topografiája meggyőz róla, hogy 1000—1540 «sok olyan helyen is látunk egyházat vagy kápolnát, a hol ma ezeknek csak az emléke maradt meg.»³ A megyés és plébániai egyházakhoz és kápolnákhöz meg papok kellettek, — és pedig nagy számmal, mert a középkori istenitiszteleknél szükség volt rájuk.

Azok, akik papok akartak lenni, nem mind juthattak be a káptalani iskolába. A nagy távolság, az utak bizonytalansága, a szegénység, de meg a hely szűke is akadályai voltak a káptalani iskola egyetemleges látogatásának. Így azután a papnevelésnek a középkorban sajátos alakja fejlődött ki, amely valóban felöltő az újkor gyermekének, aki a trienti zsinat óta azt szokta meg, hogy a papok szemináriumban nevelődnek. A középkori falusi papság jó része a megyéspap (plébános) vezetése alatt nőtt fel. Ezek a megyéspapok (plébánosok) valósággal maguk neveltek maguknak segítséget, esetleg hivatali utódot. Tartottak maguk mellett gyermekeket, akiket olvasásra, éneklésre és az istenitisztelei cselekményekre vagy ők maguk vagy más pap megtanítottak s így a papi pályára előkészítették. Már

¹ S. Steph. decr. lib. II. c. 1.

² S. Lad. decr. lib. I. c. 7. és 8.

³ Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. 65.

a Szent László korabeli esztergomi zsinat elrendelte, hogy tanulatlan embert ne szenteljenek pappá; vagy ha már fölszentelték, tanuljon, mert különben elmozdítják állásából.¹ De azért még a XII. század végén is megesik, hogy Boleszló váci püspök papjai a hívek lelki ügyeinek vezetésében avatatlanok;² az esztergomi falusi papságnál meg a káptalan véleménye szerint még 1397-ben is elkel, hogy az átlényegülés (transsubstantiatio) szavaiból kikérdezzék.³

A megyéspap vezetése vagy felügyelete alatt nevelődő egyéneket értik a XIV., XV. és XVI. századi zsinatok, midőn elrendelik, hogy egy pap se misézzen egyedül, hanem midegyiknek legyen klerikusa vagy scholarisa, aki neki a misénél válaszol, és akivel, ha akarja, a zsoldárokat imádkozhatja.⁴

A középkor vallásos emberében nagy volt a vonzalom a papi pálya iránt s föl is keresték sokan. De meg mivel sok papra volt szükség, az egyes megyés egyházaknál (plébánia) állandó gyakorlattá lőn a papság nevelése. Eleinte maga a megyéspap végezte az oktatás munkáját; később a nála levő papok egyikét bízta meg. Ez lett a «scholasticus» vagy «rector scholae» vagy «magister scholae». Így fejtett ki még városokban is a szokás, hogy az iskolamester még a XV. században is a plébános asztalánál étkezett.

Így keletkeztek a megyés egyházak mellett a falvakban is iskolák. Az élet és maga az egyházi szervezet szülte és követelte őket. *Helyes tehát az a felfogás, mely ilyen falusi iskolát nemcsak a XIV. és XV. században, hanem már az Árpádok korában is lát a megyés egyházak (plébánia) székhelyein.*⁵ Ilyen iskolák hiányában valóban érthetetlen volna, hol és miként nőtt föl az a sok pap, aki a középkorban a nép körében művelte az Úr szöллеjét.

Ezeknek a falusi iskoláknak művelődéstörténeti jelentőségét növeli az a tény, hogy akik itt eredetileg a papi pályára készültek, nem mind maradtak meg papnak, hanem visszatértek a világi életre s tudásukat itt értékesítették. De meg bizonyára nem egy szülő akadt a faluban, aki az iskolába nem kötelességből, hanem saját jószántából elküldte gyermekét. Így azután már ezen alapon is jócskán lehettek olyanok, kik világi ember létökre is irástudó emberek voltak. Részben ilyenekből lettek a világi litteratusok vagyis

¹ Synod. Strig. prior a. 6.

² Wenzel: Árpádkori új okmánytár I. 82.

³ Kollányi F.: Visit. capit. Strig. 1397. (Tört. Tár 1901. 78, 253.)

⁴ Batthyány: Leges Eccl. III. 270, 446, 554. — Péterffy: Sacra Concil. Eccl. I. 209, 230, 267.

⁵ Békefi R.: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. 24.

a deákok, akik tollal keresték kenyerüket. Főlek az Anjouk óta növekedik meg a számuk. A gyakorlati életnek, az írásbeli teendők végzésével, nagy hasznára voltak. Kezök munkájával lépten-nyomon találkozunk. A középkor intézményeinek és szellemének helyes ismeretével állítja Hajnik Imre, hogy „jegyzőkre felsőbb hatóságoknak, a kuriának vagy a nádornak már korán lehetett szükségük, kik a parancsokat, rendeleteket, esetleg az ítéleteket is szerkesszék és kiadják. A XIII. század második felében a főbb országos hatóságok jegyzői már annyira felszaporodtak, hogy azok egységes vezetésre szorultak. A nádor, az országbíró, a bán, a vajda és a tárnokmester jegyzőit ekkor már egy-egy fő, mint protonotarius igazgatja». ¹

A papság fejlettebb művelődésének otthonai azonban a *káptalani (székesegyházi)* és *kolostori iskolák* voltak. Emezeket világi papnak készülő egyének is látogatták; a káptalani iskolákban meg a világi papságon kívül világi ifjak is tanultak. Az egyetemek szervezéséig a világi papság legfelsőbb rendes iskolája a káptalani iskola volt. Működésére és virágzására tehát a legalkalmasabb idő a XI. XII. század volt. Munkálkodására jótékonyan hatott a III. lateráni zsinat (1179) intézkedése, midőn mindegyik székesegyház mellé illően javadalmazott mestert rendel, aki a klerikusokat és a szegény tanulókat ingyen tanítja.

A magyar papság szellemi és erkölcsi életét hatékonyan emelték a XII. században betelepedett ciszterciek és premontreiek s előkészítették az útját annak a hatalmas átalakulásnak, mely a XIII. században következett be. Míg VII. Gergely reform-munkájának nyomait a karthauzi, ciszterci és premontrei rend megszületése jelzi, a XIII. század nagy pápájának tevékenysége a kolduló rendek bölcsőjéig elhat. A IV. lateráni zsinat (1215), szervező ereje és nagy hatása címén, méltán a középkor trienti zsinatjának tekinthető. Mélyen belenyúlt a káptalani iskolák életébe is, midőn a székesegyházhoz s ha telik, máshová is olyan mestert rendelt, aki a klerikusokat és másokat is ingyen tanít a grammatikai és egyéb tudományokra; az érseki székhelyre meg theologust szemel ki, hogy ez a papokat a szentírásra, de különösen a lelkipásztorkodás teendőire megtanítsa. ² Ez a zsinat a többi egyházi intézmények mellett a káptalani iskolákba is akkora erőt öntött, hogy még olyan országos csapás, mint a tatárjárás sem tudta őket tönkre tenni. Hiszen ott van Veszprém híres káptalani (székesegyházi) iskolája, melynek 1276-ban kimúlt fényét és dicsőségét maga Kún László hirdeti.

A XIII. század elején a *városok, egyetemek és kolduló rendek*

¹ Hajnik J.: A magyar bírósági szervezet és perjog. 163—164.

² Mansi: Sacr. Conciliorum nov. et ampl. Collectio XXII. 228, 999.

képében a művelődésnek új tényezői lépnek föl. A két első autonómi-
kus szervezetben indul meg világtörténeti feladatának megoldására.
A városok, különleges életcéljoknak megfelelően, új iskolát szerveznek
maguknak, mely mint városi iskola, általános keresztény szellemének
megőrzése mellett, a városi polgár igényei és érdekei szerint rendez-
kedik be. Hatását az ország általános műveltsége szempontjából alig
lehet eléggé méltatni. Hiszen a városi lakosság kiművelésével, az
értelmi színvonal emelése és a valláserkölcsei élet gondozása mellett,
az ipar és kereskedelem fejlesztésének új erőforrásait nyitotta meg
és olyan polgárságot nevelt föl, mely tevékenységével az európai
művelődés versenyében megállta a helyét.

Az *egyetemekkel* a tudomány csarnokai épülnek föl, ahol a tuda-
mányt önmagáért a tudományért művelik és az emberi szellem leg-
értékesebb kincseinek gyarapításán fáradoznak. Tudományos színvona-
lakkal, hatalmas kereteikkel, tartalmukkal és egész munkájokkal a
káptalani iskolák fölött magasan helyezkednek el, de azért ezeket nem
teszik fölöslegessé, mert az egyetem a kezdő oktatás munkájára nem
vállalkozott. A káptalani iskola az egyetemek megalakulása után is
szokásos iskolája maradt a papságnak és esetleg másoknak is. Aki
nem ment egyetemre, az ezentúl is itt gyűjtötte össze az életfeladatához
szükséges magasabb ismereteket. Aki meg egyetemre készült, annak
a káptalani iskola bevezetőül szolgált. Nem lehet tehát szó a káptalani
iskoláknak az egyetemek létrejövését követő hanyatlásáról sem. Hiszen
mióta a káptalani iskolákban egyetemet végzett emberek tanítottak,
azok színvonalának emelkedésére kell gondolnunk. Az egyházi java-
dalmak fentartásának (reservatio) rendszere azonban, midőn az egy-
házi javadalmakra idegenek és kiskorúak is jutottak, az egész egyházi
életre és magukra a káptalani iskolákra is bénítólag hatott.

Az olasz egyetemek látogatása eredményezte, hogy a magyar
papság a XIII. század óta különösen a jogi tudományokban műve-
lődött ki. IV. Ince pápa 1254-ben egyetemesen eltiltja az egyházi
javadalmaktól az olyan papokat, akik római jogot végeztek; IV. Orbán
pápa meg kiközösíti őket.¹ A veszprémi káptalanban 1276-ban tizen-
ötven mind a két jog doktorai.² Ezt az irányt istápolta az 1309-iki
budai zsinat, midőn a IV. lateráni zsinat határozatának megváltoz-
tatásával az érseki székhelyre egyházjogászt rendel tanárul.³ Így az-
után nem is nagyon lep meg, midőn Nagy Lajos király feleségével

¹ Fejér: Codex Dipl. IV/II. 254—256. — Theiner: Mon. Hist. Hung. I. 248.

² Fejér: Codex Dipl. VII/II. 47.

³ Monumenta Vatic. Hung. Ser. I. Tom. II. 282.

egyetemben 1345-ben arról értesíti VI. Kelemen pápát, hogy Magyarország világi és szerzetes papsága között már régóta egyetlenegy hittudományi magister sincs.¹

Az Árpádok kihaltakor a magyar nemzet válságos helyzetben élt. VIII. Bonifác pápa már a szellemi és anyagi tönkremeneteltől félti az országot. Az Anjouk széles látóköre, szervező tehetsége, művelt lelke és erélyes szelleme lassan ismét lábra állította a nemzetet. A belső viszály megszüntetésével a nemzet hadi, anyagi és szellemi erejének gyarapításán fáradoznak. Tervök a banderialis rendszer megteremtésével, a városok felkarolásával és az egyetem megalapításával valósul meg. Jól esik látnunk, hogy míg IV. Károly császár a prágai egyetemet 1348-ban, Kázmér lengyel király a krakkait 1364-ben és IV. Rudolf osztrák herceg a bécsit 1365-ben alapítja meg, rá két évre, 1367-ben Nagy-Lajos királyunk a pécsi egyetemnek veti meg alapját. A hittudomány innét is kiszorult. Mind a pécsi, mind a Zsigmond király alapította (1389) óbudai, mind a Hunyadi Mátyás jóvoltából 1465-ben keletkezett pozsonyi egyetemen a szabad mesterségeken kívül különösen a jogot tanították.²

Nemzetünk szellemi életének alakulására nagy hatással volt a *külföldi iskolázás*. Honfaink Párisban már az egyetem megalapítása előtt megfordultak. Majd magát az egyetemet is többen fölkeresték hittudományi tanulmányok céljából. De midőn később Bécsben is szervezték utólag a hittudományi kart, nemzetünk fiai theologiai ismereteiket rendszerint itt és Rómában szerezték meg. A bölcsészeti és jogi tudományok leginkább Krakkóba és az olasz egyetemekre — Bologna, Ferrara, Padova — csalogatták a magyarokat. A renaissance hatalmas áramlata szinte csapatostul sodorta ide őket. Az a sok scholaris, baccalaureus, licentiatus, magister és doctor, akikkel forrásainkban lépten-nyomon, sokszor tömegesen találkozunk, itt művelte ki lelkét és készült elő itthon, a hazában rá várakozó feladatokra. A Vitéz Jánosok, Csezmicei Jánosok és Báthori Miklósok ebben a levegőben nőttek föl s lettek Hunyadi Mátyás oldalán a magyarországi művelődésnek elsőrangú képviselőivé. «Báthori Miklós váci püspök udvarának méltósága és előkelősége nagyon megtetszett nekem — írja Galeotto Marzio; — mert ott akár társalognak, akár tanulmányoznak, akár koboz kíséretében verseket énekelnek, — ez mindig tisztességes. Henyélésnek, restségnek és időpazarlásnak ott nincs helye».³

¹ Denifle: Chartularium Univ. Paris. T. II. Sec. I. 85. és 287.

² Békefi R.: A pécsi egyetem. 5—62.

³ Galeotto Marzio: De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae regis cap. XXXI.

Ezeken a humanista szellemű főpapokon kívül Magyarország szellemi életében kiváló szerep jut a *kolduló szerzetesrendeknek*. Ezek, eltérőleg a régebbi idők benedekrendieitől, karthauziaitól, cisztercieitől és premontreieitől, nem a hegyek tetején, eldugott völgyekben vagy félreeső kis helyeken telepednek meg. A domokosok, ferencsek és ágostonosok bevonulnak a népes falvakba és városokba. A néptől és a népnek akarnak élni. Kolostoraikban iskolát szerveznek. Itt, sőt sokan közülük külföldi egyetemen végzik tanulmányaikat s előkelő színvonalra emelkednek. Tudásuk iránya és tartalma a filozofiai és theologiai marad. Temesvári Pelbárt a tanu rá, hogy a scholastikus szellem a tudományban már csak náluk húzódott meg.

A világi és szerzetes papság iskolázottságán sarkall az, hogy legendáinkat és krónikáinkat ők írták; hiteles helyi feladatot oldottak meg, az okleveleket fogalmazták s kiállították, közjegyzőkként működtek; másolták és festették (miniator) azt a sok misekönyvet, szerkönyvet, breviariumot és kézikönyvet, a melyekre mulhatatlanul szükség volt az egyházi életben, az istenitiszteletnél és az iskolában.

A keresztény vallás fölvétele után a magyar társadalom papságra, nemességre és szolgákra tagolódott. Iskolai műveltségre eleinte — csekély kivétellel — úgyszólván csak a papok tettek szert. Ezért lett az írásmesterség papi (clericusi) dolog. A szolgák művelték a földet és végezték az ehhez tapadó kötelességek változatos sorozatát. A szabadok vagyis nemesek meg fegyverrel védelmezték a hazát. Ezek a tudományos ismeretek szükségét nem érezték s nem is törekedtek utánuk. A III. Béla korabeli nemzedékről mondja találóan *Pauler Gyula*: «Nálunk még azoknak, kiknek a magyar irodalom termékei kellettek volna, kik az ország ügyeit magyarul intézték, kormányozták, magyarul vitatkoztak és parancsoltak, pihenő óráikban pedig az igricek, regösök magyar dalait hallgatták, hiába jegyezték volna fel magyarul a rendeleteket, az énekeket; azok sem magyarul, sem latinul nem tudtak olvasni.»¹ A nemesek gyermekei a városi iskolákat nem keresték föl, hiszen a nemesség és a városi polgárság mint két tábor állott egymással szemben. A falusi és a káptalani iskolákban azonban nemes fiúk is megfordultak. Általános iskolázásról, természetes, szó sincs; de az sem áll, hogy tisztán csak a papi pályára készülők jártak iskolába. A házi nevelésen és oktatáson kívül² bizony nem egy szülő adta gyermekét iskolába, ha az nem pap akart is lenni. S ki tudná elgondolni azt, hogy abban a sok falusi és káptalani

¹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. 462—463.

² Békefi R.: A népoktatás tört. Magyarországon 1540-ig. 191—197.

iskolában csupa papnak szánt gyermek tanult. De a tények is mást mutatnak. Ismerünk több tanult világi embert már a XIII. századtól kezdve.¹ Porpácsi Lukács királyi íródeáknak meg 1441-ben tizenkét iskolai könyve volt, melyeket hirtelen elutazásakor egy jó törülközővel, s egy-egy réz- és üvegyertyatartóval együtt zsákba csomagolt, majd meg rokonaitól visszakért.²

De másrésről igaz, hogy a nemesség a maga egészében nem törődött a tudománnyal. Ezt hazánk politikai helyzete és a nemesség feladata megérteti velünk. Nemzetünk a honalapítás óta örökös küzdelemre volt utalva politikai önállósága és területi épsége érdekében. Ebből a harcból az oroszlánrész a nemességnek jutott. Amióta meg a török Európába telepedett, állandóan fegyverben és tűzben kellett lennie a magyar nemesnek; betűvetésre és olvasásra nem jutott ideje. A főnemesség a hegytetőkön, várakban helyezkedett el és itt egész különleges életet folytatott, amihez a tudománynak édes-kevés köze volt. A nemes ifjak egy része bejutott valamely főúr udvarába s életpályája innét indult ki. Jellemző példa erre Paczman Tamás esete 1458-ból. Ő már mint gyermek Ujlaki Miklós udvarába került, a szintén itt élő apródok és kamarások közé. Szolgálatát itt akkora buzgósággal és hűséggel végezte, hogy Ujlaki kincstartójává tette meg. S mikor e téren is kifogástalan megbízhatóságáról tett tanubizonyosságot, pohárnokává nevezte ki, hogy testi egészségének gondozásában még több alkalmat nyíljon hűségének igazolására.³

Ilyfajta életpálya nem vezetett a könyvműveltség terére. S ennek tudatában a következő eseteken nem is csodálkozhatunk.

Kont Miklós nádor nem tudott latinul. Midőn a béketárgyalások Nagy Lajos és Velence követe, Ursió Bertalan között 1360-ban Visegrádon folytak, a nádor a királlyal több ízben magyarul váltott szót s ezt azután a király latinul közölte a velencei követtel.⁴

Zapolyai István, Ausztria kormányzója sem latinul, sem németül nem tudott. A bécsi egyetem jegyzőkönyvei szerint, Zapolyai István Hunyadi Mátyás halála után felszólította a bécsi egyetemet, hogy minden tagja kötelezze magát hűségre a megválasztandó magyar király iránt. Az egyetem attól tartott, hogy ez a dolog sokakat elriaszt az egyetemtől. Miért is 1492 ápr. 22-én küldöttség útján kérte Zapo-

¹ Békefi R.: Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. 59—60.

² ...et, ut puto, XII. libri scolasticales... (Magy. Könyvszemle 1881. 87; 1888. 86.)

³ Zichy Okmánytár X. 3.

⁴ Történelmi Tár 1888. 458.

lyait, álljon el követelésétől. Ekkor történt, hogy a kérelem előadójának szavait Zapolyainak tolmács magyarázta meg, mivel a latin és német nyelvet nem értette.¹

Hunyadi János országkormányzó 1450-ben,² Báthori István erdélyi vajda, Rozgonyi László és Güthi László meg 1491-ben nem tudtak írni.³

Ransanust is az ilyen tapasztalatok készítették e kijelentésre: A magyar embernek éles és kitűnő esze van. De azért nagyobb a hajlandósága a fegyverekhez, mint a szabad mesterségek tudományához.⁴ *Werböczy Istvánnak* is úgy látszik, hogy nemzetünk a keletkező ország legelső eredete óta csakis hadi dolgokra adván magát, a többi tudományokkal nem törődött.⁵

Heltai következő szavait is csak az ilyes jelenségek rajzául tekinthetjük: «Mátyás király ... beküldte Francországba és Németországba és mindenütt megkeresteté az jeles tudós népeket és behozatá azokat nagy költséggel és bőv fűzetésre Magyarországra; mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok és csak bárdolatlan parasztok volnának, és semmi egyébre igen jelessek nem volnának, hanem csak az egy nagy vitézségre. Ennek okáért hozá be a sok tudós embereket Magyarországra. Ezek mellett egyébféle sok jeles műves mestereket külemb-külembféle tudományokban és mesterségekben, hogy az magyarok meglátnák azoknak szép tudományokat, nagy emberséges voltokat és az ő bölcs mesterségeket: ők is megszelidnének és a régi ostobaságból kitérnének és tanulnának naponként szép emberséges

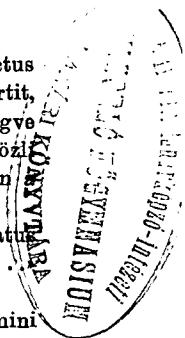
¹ ... «His itaque persuasionibus aliisque adiectis comes predictus (Stephanus de Zapolya) se ad partem cum sibi collateralibus convertit, tandem tamen per interpretem (nam et ipse Ungarus fuerat, expertus lingue latine alemanniceque)...» (A bécsi egyetem jegyzőkönyvei után közli Fraknói Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen* XIV. és XV. században 21.)

² 1450. márcz. 3.... «Tamen ipse dominus gubernator illitteratus existens, huiusmodi consensum ex ignorantia et inadvertentia fecisset...» (Teleki: Hunyadiak kora. X. 253.)

³ 1491. ... «Ego Georgius de Bathor, nomine patris mei domini Stephani de Bathor vajvode etc. scribere ignorantis, recognosco propria manu. Item Ego Thomas episcopus, qui supra, pro domino utroque Ladislao de Gwth et de Rozgony, qui scribere ignorant, propria manu me subscripsi.» (Kaprinai: *Hungaria Diplomatica Pars I.* 51.)

⁴ «Hominum ingenia acuta et excellentia; ceterum armis quam liberarum artium studiis propensiora.» (Petri Ransani: *Epitome Rerum Hungaricarum Index II.*, közölve M. Florianus: *Font. Dom. IV.* k. 155.)

⁵ Werböczy István *Hármaskönyve*. 12.

és bölcs tudományokat és mesterségeket, hogy az ő országa is megépülne és megékesülne.¹

Ha a magyar papságra és városi polgárságra is gondolunk, Heltai szavai a magyarok barbárságáról nem állhatnak meg. Erre művemnek főleg I. Rész. harmadik fejezete a tanúm. De még a nemesi osztályra érve is erős a mondása. Hiszen ebben is voltak tanult emberek, akik tudásukat részint magánoktatás útján, részint meg egyetemen szerezték.²

Szépen támogatja e nézetet az 1514-iki országgyűlés, midőn ki mondja, hogy a király az ő törvényes vagy birói pecsétjét érdemes, a jogban és a tudományban jártas világi emberre bízza; vagyis megköveteli, hogy a személynök (personalis) világi ember legyen.³

Heltai szavainak mérlegelésénél nem szabad elfelejteni, hogy szász származású és protestáns ember, aki a katolikus egyházzal, a középkorral és a katolikus magyarsággal szemben határozottan elfogult író; színezése tehát sötétebb mint a valóság. De hogy is lehetne annak a nemzetnek barbárságáról beszélni, melynek 1540 előtti iskoláiról — az egyetemekről és kolostori iskolákról nem is szólva — imigyen számolhatunk be.

Az eddig ismeretes források alapján a *káptalani iskolák* ilyen egymásutánban jelennek meg előttünk: Székesfehérvár 1028 körül, Csanád 1028 körül, Esztergom 1030 táján, Pécs Szent István korában, Nyitra 1111, Kalocsa 1251, Zágráb 1269 előtt, Eger 1275 előtt, Veszprém 1276 előtt, Pozsony 1302, Várad 1374, Szepes 1439 előtt, Buda 1482, Gyulafehérvár 1496, Bács 1518, Győr 1549.

Székeskáptalani iskolát említenek tehát a források Bács, Csanád, Eger, Esztergom, Győr, Gyulafehérvár, Kalocsa, Nyitra, Pécs, Várad, Veszprém és Zágráb városában; *társaskáptalani iskolát* meg Budán (Ó-Buda), Pozsonyban, Szepesen és Székesfehérvárt. De a dolog természetéből következik, hogy nemcsak itt, hanem mindegyik káptalani székhelyen volt iskola. Szépen bizonyítja ezt az egyes káptalánoknál felsorolt lectorok, cantorok, sublectorok, succentorok és scholasticusok névsora.

A *falusi és városi iskolák* meg ilyen időrendben tűnnek elő: Pest 1238, Óbuda (Pilis) 1276, Pozsony 1302, Berény és Kásztó (Hunyad) 1334, Nagymihály (Zemplén) 1335, Szakol (Szabolcs vm.)

¹ Heltai Gáspár Magyar Krónikája. (Újabb Nemzeti Könyvtár. III. foly. 67.)

² A bécsi egyetem és a krakkai magyar bursa anyakönyvén kívül, lásd Békefi R.: A népokt. tört. Magyarországon 1540-ig 191—197.

³ 1514. LV. törvényczikk.

1345, Várad (Bihar) 1347 előtt, Szászsebes (Szeben) 1352, Zágráb 1360, Pápóc (Vas) 1367, Selmezbánya (Hont) 1375 körül, Várad (Bars) 1378, Mezősomlyó (Nagysomlyó, Krassó) 1379—1380, Nagybánya (Szatmár) 1387, Brassó 1388 előtt, Besztercze (Besztercze-Naszód) 1388 júl. 26. előtt, Kassa (Abauj-Torna) és Szelindek (Szeben) 1394, Buda 1398, Sopron 1400, Nagyszében és Ungvár (Ung) a XIV. század végén, Zólyom 1401, Teke (Kolozs) 1403, Kolozsvár 1405, Kis-selyk (Nagyküküllő) 1414, Lucsivna (Szepes) 1417 előtt, Leszna (Zemplén) 1423, Bazin (Pozsony) 1425, Hétur (Kisküküllő), Hidvég (Háromszék) és Veresmart (Brassó) 1429, Felsőmeczenzéf (Abauj-Torna), Jánosfalva (Sáros) és Nagysink (Nagyküküllő) 1430, Bártfa (Sáros) 1434, Szeben (Sáros) 1435, Somorja (Pozsony) és Trencsén 1437, Dombró (Körös) 1438, Eperjes 1440, Iváncz (Körös) 1443, Gyöngyös (Heves) 1447. június 17. előtt, Szepesváralja (Szepes) 1450 körül, Győr és Késmárk (Szepes) 1451, Detreh (Torda-Aranyos), Haraszi (Pest) és Miskolcz (Borsod) 1453, Adony és Dada (Szabolcs) 1454, Dobra (Szatmár), Szomolnok (Szepes) és Telegd (Bihar) 1456, Prázsmár (Brassó) 1456 körül, Gyulafehérvár (Alsó-Fehér) 1457, Gresencze (Körös) és Szepsi (Abauj-Torna) 1458, Margitfalva (Szepes) és Tussa (Zemplén), Csütörtökhely (Szepes) 1462, Fejérbánya (Hont) 1464, Kőrmöczbánya (Bars) 1465, Szamosfalva (Kolozs) 1466, Beregszász (Bereg) 1467, Bodola (Baranya) és Bodrogh (Bodrog) 1468, Torda (Torda-Aranyos) 1469, Liszka (Zemplén) 1472, Szaplonecza (Körös) és Zombor (Zemplén vm.) 1474, Újhely (Zemplén) 1477, Besztercebánya (Zólyom) 1478 körül, Toporcsa (Szeben) 1478, Ardó és Újhely (Ugocsa) 1479, Ludas (Szeben) 1480, Cséb (Zemplén) és Igló (Szepes) 1481, Keresztes (Sáros) 1482, Régen (Maros-Torda) 1483, Gyula (Baranya) 1484 előtt, Eőr (Zemplén) és Kálmánceh (Somogy) 1485, Kesztölcz (Tolna) 1486 előtt, Almás és Romosz (Hunyad), Ápold, Boldogváros, Brulya, Dános, Felmér, Garád, Halmágy, Hégen, Holdvilág, Homoród, Jakabfalva, Kacza, Keresd, Kőhalom, Lemnek, Magaré, Mártonhegye, Mese, Miklóstelke, Mirkvásár, Morgonda, Nagy-Sáros, Nagy-Sink, Nagy-Szőllős, Néthus, Prázsmár, Prépostfalva, Réten, Rozsonda, Rudály, Segesd, Sövényesség, Szász-Buda, Szász-Dálya, Szász-Fehéregyház, Szászkézd, Szász-Szent-László, Szász-Ugra, Százhalom, Szent-Ágota, Újváros, Volkány, Zsiberk (Nagyküküllő), Alczina, Bendorf, Doborka, Felek, Fenyőfalva, Hermány, Holczmány, Kakasfalva, Márpod, Nagyápold, Omlás, Péterfalva, Sellemberk, Szászorbó, Szász-újfalu, Szerdahely, Újegyház, Veresmart és Vurpod (Szeben), Erked, Homoródbene, Homoróddaróc (Udvarhely) 1488, Radvány (Zólyom) 1489, Székesfehérvár 1490 előtt, Kapos (Ung) és Mizsle (Abauj-Torna) 1493, Tasnád (Szilágy) 1494, Visegrád (Pilis) 1495 előtt, (Székely)-

Vásárhely (Torda-Maros) 1495, Csütörtökhely (Körös), Felka (Szepes), Marczali (Somogy) és Újváros (Abauj-Torna) 1497, Kálló (Szabolcs) és Krompach (Szepes) 1501, Kamarja (Körös) 1502 előtt, Ajak (Szabolcs) és Szentmárton (Erdély) 1503, Besztercze (Trencsén), Borbánd (Alsó-Fehér) és Modor (Pozsony) 1506, Gyula (Békés), Kamoncz (Szerém) és Pápa (Veszprém) 1508, Pásztó (Heves) és Sáros (Sáros) 1509, Botfalu, Feketehalom, Földvár, Hóltövény, Keresztényfalu, Rozsnyó, Szászhermány, Szászmogyorós, Vidombák és Volkány (Brassó), Osgyán (Gömör), Nagyszombat (Pozsony), Pilis (Szabolcs) 1510, Szepes 1513 előtt, Gicze (Gömör) 1513, Szentgyörgy (Pozsony) 1514 előtt, Sztropkó (Zemplén vm.) 1515, Szántó (Abauj-Torna), Bázna, Bogács, Körös és Völcz (Kisküküllő), Monoszló (Körös), Baráthely, Baromlak, Buzd, Eczel, Egerbegy, Kiskapus, Sályá és Szászszeniván (Nagyküküllő) és Tárca (Sáros) 1516, Szikszó (Abauj-Torna) 1517, Homrogd (Abauj-Torna) és Sár (Vas) 1519, Lőcse (Szepes), Somogy (Somogy) és Varannó (Zemplén) 1520, Sárospatak (Zemplén) 1521, Szászváros (Hunyad) és Szeged (Csongrád) 1522, Kisbári (Zemplén) és Sodi (Abauj-Torna) 1524, Tarnócz (Liptó) 1526 előtt, Beret-halom (Nagyküküllő) és Hunyad (Hunyad) 1526, Németi (Hunyad?) és Szatmár 1528, Szentimre (Alsó-Fehér) és Tihany (Abauj-Torna) 1529, Budamér és Lapispatak (Sáros) 1531, Kovászi (Arad) és Sóvár (Sáros) 1532, Szerdahely (Pozsony) 1533, Újsziget (Sárvár, Vas vm.) 1535, Alsótorja (Háromszék) és Nemsóva (Trencsén) 1536, Feketepatak (Bereg) és Tályá (Zemplén) 1539, Bodok (Háromszék vagy Kolozs) és Pécs (1540), Csáb (Honth), Brezó, Nyustya, Rimabánya, Rimaszombat és Tiszolcz (Gömör) 1542 előtt, Göncz (Abauj-Torna) és Siklós (Baranya) 1543 előtt, Farkasfalva és Horán (Szepes) 1551 előtt, Liptó-szentmiklós 1562 előtt, Hibbe (Liptó) jó huszonnégy évvel 1563 előtt.¹

A falusi, városi és káptalani iskolák földrajzilag így helyezkednek el:

A Duna—Dráva között: Buda, Ó-Buda,² Óbuda és Visegrád (Pilis), Esztergom (Esztergom), Győr, Győr (Győr), Kalocsa és Székesfehérvár, Székesfehérvár (Fehér), Pápa, Veszprém (Veszprém), Sopron (Sopron), Sár, Pápócz és Újsziget vagyis Sárvár (Vas), Kálmáncseh, Marczali és Somogy (Somogy), Bodola, Gyula, Pécs, Pécs, Siklós (Baranya), Keszthely (Tolna).

¹ Az iskolák évét igazoló okleveles adatokat lásd «A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig» című művemben. I. Rész. I. fejezet és Függelék II. fejezet. — *Békefi R.*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. 52—175.

² A dült betűkkel szedett helyek a káptalani iskolák színhelyei.

A *Dráva—Száva* között: *Zágráb, Zágráb* (Zágráb), Csütörtök-hely, Dombró, Gresencze, Iváncz, Kamarja, Monoszló, Szaploneza, Vaska (Körös), Kamoncz (Szerém).

A *Duna—Tisza* között; *Bács* (Bács), Bodrog (Bodrog), Szeged (Csongrád), Pest és Haraszi (Pest), Csáb, Fejérbánya és Selmezbánya (Hont), Körmöczbánya és Várad (Bars), *Nyitra* (Nyitra), Bazin, Modor, Nagyszombat, *Pozsony*, Pozsony, Somorja, Szentgyörgy, Szerdahely (Pozsony), Besztercze, Nemsova, Trencsén (Trencsén), Hibbe, Liptószentmiklós, Tarnócz (Liptó), Besztercebánya, Radvány és Zólyom (Zólyom), Csütörtök-hely, Felka, Farkasfalva, Horán, Igló, Kézsmárk, Krompach, Lőcse, Lucsivna, Margitfalva, *Szepes*, Szepesváralja és Szomolnok (Szepes), Bártfa, Budamér, Eperjes, Jánosfalva, Keresztes, Kisszeben, Lapispatak, Sáros, Sóvár és Tárcaza (Sáros), Brezó, Gicze, Nyustya, Osgyán, Rimabánya, Rimaszombat és Tiszolcz (Gömör), *Eger*, Gyöngyös és Pásztó (Heves), Miskolcz (Borsod), Felső-meczenzéf, Göncz, Homrogd, Kassa, Mizsle, Somodi, Szántó, Szepsi, Szikszó, Tihany és Újváros (Abauj-Torna), Cséb, Eőr, Kisbári, Leszna, Liszka, Nagymihály, Sárospatak, Sztropkó, Tály, Tussa, Varannó és Zombor (Zemplén), Kapos és Ungvár (Ung), Beregszász és Fekete-patak (Bereg).

A *Tisza és Erdély* között: Dobra, Nagybánya és Szatmár (Szatmár), Adony, Ajak, Dada, Kálló, Pilis és Szakol (Szabolcs), Ardó és Újhely (Ugocsa), Tasnád (Szilágy), Telegd, *Várad*, Várad (Bihar), Gyula (Békés), Kovászi (Arad), Mezősomlyó (Krassó).

Erdélyben: Gyalu, Kolozsvár, Szamosfalva, Teke (Kolozs), Besztercze (Besztercze-Naszód), Régen, (Székely)-Vásárhely (Torda-Maros), Detre és Torda (Torda-Aranyos), Szentmárton (Torda-Maros vagy Torda-Aranyos), Almás, Berény, Hunyad, Kásztó, Németi, Romosz, Szászváros (Hunyad), Borbánd, *Gyulafehérvár*, Gyulafehérvár, Szentimre (Alsó-Fehér), Bázna, Bogács, Hétur, Körös és Völez (Kisküküllő), Ápold, Baráthely, Baromlak, Berethalom, Boldogváros, Brulya, Buzd, Dános, Eczel, Egerbegy, Felmér, Garád, Halmágy, Hégen, Holdvilág, Homoród, Jakabfalva, Kacza, Keresd, Kis-Kapos, Kis-Selyk, Kóhalom, Lemnek, Magaré, Mártonhegye, Mese, Miklóstelke, Mirkvásár, Morgondá, Nagy-Sáros, Nagy-Sink, Nagy-Szöllős, Néthus, Prázsmár, Prépostfalva, Réten, Rozsonda, Rudály, Sály, Segesd, Sövényesség, Szász-Buda, Szász-Dálya, Szász-Fehéregyház, Szászkezd, Szász-Szent-Iván, Szász-Szent-László, Szász-Ugra, Százhalom, Szent-Ágota, Újváros, Volkány és Zsiberk (Nagyküküllő), Alczina, Bendorf, Doborka, Felek, Fenyőfalva, Hermány, Holczmány, Kakasfalva, Ludas, Márpod, Nagy-ápold, Omlás, Péterfalva, Sellemberk, Szászorbó, Szászsebes, Szász-újfal, Szeben, Szelindek, Szerdahely, Toporcsa, Újegyház, Veresmart

és Vurpod (Szeben), Botfalu, Brassó, Feketehalom, Földvár, Höltövény, Keresztényfalu, Prázmár, Rozsnyó, Szászhermány, Szászmogyorós, Veresmart, Vidombák és Volkány (Brassó), Érked, Homoródbene és Homoróddaróc (Udvarhely), Alsótörja és Hidvég (Háromszék), Bodok (Háromszék vagy Kolozs).

Összegezve most már a megállapított tényeket, a XI. században van 4, a XII-ikben 1 káptalani iskola, a XIII-ikben 4 káptalani és 2 városi, a XIV-ikben 2 káptalani és 21 falusi s városi, a XV-ikben 3 káptalani és 142 falusi s városi és 1 zsidó, a XVI-ikben 1540-ig 1 káptalani és 110 falusi s városi iskola. E számításban benne van Budának 7, Szegednek 5, Pozsonynak 4 és Brassónak három iskolája is.*

1540-ig tehát Magyarországon 15 káptalani, 275 falusi s városi és 1 zsidó iskolát ismerünk.

Ezekből az iskolákból a nagy magyar Alföldre nagyon kevés esik. Ennek az az egyedüli oka, hogy itt a török hódoltság idején a káptalanok, városok, falvak és családok levéltárai úgyszólván teljesen elpusztultak; s így édes-kevés forrás van, ahonnt a nagy magyar Alföld egykori iskoláinak emlékét kiáshatjuk.

Ezeknek az iskoláknak sorsában a XVI. század első felében nagy változás áll be. A reformáció a katolikus iskolák egy részét elhódította. Pápán és Eperjesen 1531, Kassán 1533, Késmárkon 1536, Besztercebányán 1537, Selmeczbányán 1538, Bártfán 1539, Lőcsén 1542, Brassón és Nagyszébenben 1544 a protestáns iskolák megalakulásának éve. A protestantizmus a szentírás egyénenkinti olvastatásával és értelmezésével a nép iskoláztatását egyetemlegessé és szükségessé tette. A katolikus iskolákba meg, amint az első megrázkódtatást kiheverték és a katolikus egyház újra szervezkedett, a kifejlett verseny következtében, elevebb élet vonult, amennyire a politikai helyzet ezt megengedte. Mert a török terjeszkedő hatalma, a mohácsi csata és II. Szolimánnak nagy hadjáratai az ország egy részében a szellemi életet egy időre egészen megsibbasztották. Tekintsünk csak egy pillanatra Kalocsára és Szekesfehérvárra, hogy egész valójában lássuk a csapást, mely hazánkra hárult.

A *kalocsai káptalan* 1529 máj. 18-án megható dolgokról értesíti Szekesfehérvári Mihály kalocsai prépostot. Elmondja, hogy amit nyomorúságos állapotáról kevéssel előbb írt, ma még szomorúbb tényekkel egészítheti ki. Félelmünk és aggodalmunk nem kisebbedett, sőt napról-napra növekszik. Ha Isten a vizek segítségével meg nem védett

* V. ö. *Erdélyi László* bírálatát «A népoktatás története Magyarországon 1540-ig» című munkámról. (Századok 1906. 166—168.)

volna bennünket, már régen elvesztünk vagy eltávoztunk volna s velünk együtt mentek volna a gyalogosok is. Ezek számát (20), míg mi itt vagyunk, kell növelni; mert ha mi elmegyünk, hasztalan lesz a létszámemelés. Minket immár nemcsak a félelem, hanem az éhség is elűz innen, hacsak segítséget nem kapunk. Már a kölesön kért összeget is elfogyasztottuk s visszafizetni nem is tudjuk. Égető szükség van rá, hogy a király hadaival erre a vidékre eljőjön és bennünket megszabadítson. A szegény keresztények innét feleségökkel, gyermekeikkel és kevés kis vagyonukkal a Dunán átkeltek. Egyik részök a parton húzódtott meg, a többiek meg messzebbre távoztak; de még mindig reménykednek, hogy jön szabadító, s ők a jövő aratásra visszatérhetnek régi otthonukba. S ha ez nem történik meg, éhen kell veszniök, mert már nem bíznak a vizek védelmében sem. Hiszen a rácok és a törökök már készülődnek, hogy a termést, mielőtt valóssággal megérik, hajókon elhordják, miként a mult esztendőben megtették.¹ Ha jön szabadító, jőjön még ebben a hónapban, vagy a jövő hó elején.

Mihály prépost nem maradt néma. Már 1529 máj. 23-án feltárja a káptalan jelentése alapján a király előtt a helyzetet és kéri a gyors segítséget.² Július 22-én meg már arról értesíti a királyt, hogy tegnap a kalocsai bíróval néhány káptalani tag érkezett Budára. Itt elő akarják adni a nádor és az esztergomi érsek előtt, hogy tovább már nem maradhattak aggodalom nélkül Kalocsán; hiszen a dunai naszádosok utolsói is már Budára mentek s a dunamelléki helyek — Batta, Kesztölcz, Szék, Ercsi, Ebes, Szekszárd, Tolna, Paks és mások — lakossága is elmenekült, midőn értesült, hogy Eszék török kézre jutott. Ha a naszádosok megkapták volna a fizetésöket, ez a baj nem következett volna be. De most, mivel a Duna őrizetlen, az ellenség akár Bécsig főlhajózhat. Isten és az emberek előtt esküszöm, hogy Kalocsa nem a káptalan hanyagsága és gondatlansága következtében esik el.³

E szomorú kép szemlélete mellett is valósággal szívfacsaró az a hang, mely a kalocsai káptalan 1529 aug. 12-iki levelében megszólal. Három órán át tartott gyűlésünkön — úgymond a káptalan — megvizsgáltuk pénztárunkat s kisült, hogy nincs már egy fillérünk sem. A nemesek és nem-nemesek, akik vagyonukkal ide Kalocsára menekültek, ijedtökben innét is távoztak és átkeltek a Dunán. Míg ők itt voltak, Kalocsa népesnek látszott; most, hogy eltávoztak, pusztaság

¹ Egyháztört. Emlékek a magyarorsz. hitújítás korából. I. 453—455.

² U. u. I. 456.

³ U. o. I. 481—482.

és ijesztő az egész. Maga a város lakossága is csekély holmiját már kocsira és hajóra rakta s útra készen áll vagy már el is távozott. Nincs elég tekintélyünk, hogy őket visszatartsuk; de még ha vissza tudnók is őket tartani, nem merjük, hogy szegények velünk együtt ne pusztuljanak el. *Mostani követünk és ez a siralmas levelünk az utolsó.*¹

Szaniszló székesfehérvári prépost meg 1531-ben az összegyűlt rendek elé ilyen képet tárt: Nagyon jól tudjátok, hogy a székesfehérvári egyházat Szent István király, az ő utódai és a ti őseitek sok adománnyal halmozták el. Benne különböző helyekre függesztett lámpások szüntelenül világítottak; a templom hajnaltól tizenegy óráig hangzott; az oltárokon égő gyertyák füstölögtek; mind a papok, mind a hívek gyakran látogatták. Most meg a székesfehérvári egyháznak adományozott összes birtokokat eredeti rendeltetésüktől elvonták, pedig a küzködő szegények alamizsnában részesültek. Ezért az isteni tisztelet egészen elnémul, hacsak nem segítetek a bajon; a gyertyák már majdnem kialudtak; az oltárigazgatóságok szinte elpusztultak; a papság pedig megritkult. Miért is kérlek benneteket bensőséggel, tanácskozzatok az egyház javainak visszaszerzéséről, hogy az apostoli Szent István király által istenitiszteletre szánt templom, melyben az ő és más magyar királyok hamvai pihennek, ne legyen a verebek fészkének tanyájává.²

Rá tíz évre, 1541-ben Buda, az ország fővárosa elesett és a török hazánkba betelepedett.

E pillanattal a káptalani iskolák sorsa válságosra fordult; mert a töröknek meghódolt területről a káptalanok vagy egészen kivesztek, vagy a királyi Magyarországra menekültek. Velök együtt tönkrementek a káptalani iskolák és jó részben levéltáraik is. Így a csanádi, kalocsai, pécsi, székesfehérvári, váci és váradi káptalan házi és országos s a veszprémi és egri káptalan országos levéltárának egészen nyoma veszett; a budaiából, győriből és vasváriból meg csak foszlányok maradtak ránk. Ez szolgáljon részben magyarázatul, hogy a káptalani iskolák sorsáról hézagos értesüléseink vannak.

Dr. BÉKEFI REMIG.

¹ U. o. I. 484.

² Egyháztört. Emlékek a magyarorsz. hitújítás korából. II. 124.